

Synkkyiden filosofian ongelmista vielä lyhyesti

Heikki Patomäki¹

Hyvä kollegani, uskonnonfilosofian professori Sami Pihlström (2022) jatkaa *Kosmopolis*-lehdessä käynnistämänsä keskustelua Ukrainan sodasta ja Suomen Nato-jäsenyydestä otsikolla ”Synkän vuoropuhelun jatkoksi”.

Heti aluksi totean, että en ole vakuuttunut siitä, että vuoropuhelumme olisi ”synkkä”, vaan synkkyyttä edustaa enemmänkin Pihlströmin yritys puolustaa sodan ja pahuuden välttämättömyyttä. Perustelen tätä väitettä erittelemällä synkän maailmankuvan käytännön vaikutuksia.

Ennen sitä kuitenkin muutama yksityiskohtaisempi huomio. Jatkopuheenvuorossaan Pihlström puolustaa ja toistaa aiempia luonnehdintojaan, analogioita ja niin edelleen, mutta nyt sillä varauksella, että jonkun määritteen suhteen ”on oltava varovainen” (s. 83) tai että vain ”jotakin [sen] kaltaista” (s. 81) pitää paikkansa. Tällaiset täsmennykset eivät muuta alkupeiräisten väitteiden sisältöä. Yhdessä kohtaa Pihlström toistaa aiemman väitteensä (”Yhdysvallat... pelasti Neuvostoliiton natseilta”, s. 84), mutta korostaa, että samassa lauseessa oli toinen riippumaton osa – mikä ei kuitenkaan muuta alkuosan merkitystä.

Jatkopuheenvuorossa on myös väitteitä historiasta, jotka joko eivät pidä paikkaansa tai joiden ennako-oletukset ovat yksipuolisia, kiistanalaisia tai harhaanjohtavia. Pihlström esimerkiksi väittää Nato-vastustajien ”hakeutu[van] lähelle venäläispuheenvuorojen sanankäänteitä lännen ”hegemoniasta”” (s. 82), ilmeisesti tuntematta hegemonia-keskustelujen pitkää historiaa Antonio Gramscista (1891–1937) amerikkalaisiin 1970- ja 80-lukujen hegemonisen vakauden teorioihin. Laaja keskustelu lännen tai Yhdysvaltain hegemoniasta on ollut pääosin venäläisistä riippumatonta. Olisi kohdallisempaa sanoa, että joskus nykyvenäläisten puheenvuorot tulevat lähelle näiden keskustelujen sanankäänteitä.

Pihlström kirjoittaa historiasta, että ”neuvostokommunismi oli historian tuhoisimpia ideologioita ja jätti jälkeensä kymmeniä miljoonia murhattuja uhreja” (s. 81). Stalinin kauden vainojen kauheuksissa ei ole kyse vain määristä eikä lukumääristä myöskään vallitse yksimielisyyttä. On kuitenkin suuri ero väittää, että Stalinin melkein 30 vuotta kestäneen valtakauden aikana teloitettiin tarkoituksellisesti miljoona ihmistä kuin väittää, että heitä ”murhattiin kymmeniä miljoonia”.²

Pihlström myös esittää, että ”Nato ja länsi Yhdysvaltain johdolla kaatoivat väkivallalla Neuvostoliiton” (s. 82). On totta, että Neuvostoliiton yli-investoinnit sotilaallisteolliseen

1 VTT, professori, Helsingin yliopisto, <heikki.patomaki@helsinki.fi>

2 Keskustelusta saa jo jonkinlaisen kuvan tutustumalla artikkeliin Wikipediassa (2018), josta Pihlström olisi voinut aloittaa. Siinä esitetään nykyään yleinen käsitys, että Stalinin kaudella teloitettiin kaikkiaan noin miljoona ihmistä. Määrämittäisesti suurempi rikos oli kulakkien vastaisen kampanjan aiheuttama nälänhätä Ukrainassa vuosina 1932–1933, joskin nälänhädän tarkoituksellisuudesta käydään edelleen keskustelua. Lisäksi väestönsiirtojen, pakkotyöleirien ja muiden toimenpiteiden tuloksena suuri määrä ihmisiä kuoli ennenaikaisesti (tämä oli yhdistelmä väkivaltaa ja rakenteellista väkivaltaa). Miten tahansa näitä lukuja lasketaan tai tulkitaan, ”kymmenien miljoonien murhaaminen” on väärä väite.

kompleksiin ja Ronald Reaganin asevarustelukampanja heikensivät neuvostotaloutta ja vaikuttivat 1980-luvun kehityskulkuihin, mutta väite on silti vain väärin kehystetty osatotuus. Reaganin toiminta oli ajaa maailman ydinsotaan. Onnekkaita sattumat ja ajoitus nostivat Mihail Gorbatšovin valtaan. Olennaista oli, että Gorbatšovin hallinto oppi asioita rauhan-tutkimuksesta, aseriisuntayhteisön tutkimuksista ja eurooppalaisen rauhanliikkeen ja vasemmistolaisien puolueiden teksteistä.³ Glasnost, perestroika ja Neuvostoliiton harjoittama *altercasting*-strategia (ks. Wendt 1999, 76, 129, 329, 346) olivat tämän oppimisen tuloksia. Helsinki-prosessi puolestaan edesauttoi ihmisoikeusryhmien toimintaa itäeurooppalaisissa maissa. Gorbatšovin omaksumat uudet periaatteet ja sisäsyntyiset rauhanomaiset muutokset päättivät kylmän sodan. Gorbatšovin tarkoitus ei ollut lopettaa Neuvostoliittoa, vaan siihen johti sisäinen kaaos vuonna 1991.

Historiaa koskevat väitteet ovat aina tulkintoja, joilla on eettis-poliittisia vaikutuksia suhteessa nykyisyyteen ja tulevaisuuteen. Tämä ei kuitenkaan tee historiaa koskevista totuusväitteistä mielivaltaisia. Totuus on toimintaamme ohjaava metafora, joka koskee vastaavuutta väitteiden ja todellisuuden välillä. Historiaan koskeviin totuusväitteisiin liittyy monia monimutkaistuksia (esimerkiksi menneisyyden tapahtumien merkitys riippuu siitä, miten ne prosessit, joihin ne kuuluvat, kehittyvät ajan myötä; ks. Patomäki 2011), mutta ne eivät kuitenkaan muuta sitä, että tutkijan tehtävä on antaa totuudenmukainen ja siten myös riittävän monipuolinen ja vivahteikas kuva kompleksisen maailmamme tapahtumista ja prosesseista.

Viimeisenä nopeana huomiona nostan esille Pihlströmin oletuksen, että ajattelun tai tekstin filosofis-uskonnollinen syvärakenne edellyttää sitoumuksen uskonnolliseen maailman-katsomukseen. Kulttuuri- ja yhteiskuntatutkija voi paikallistaa uskonnollisia syvärakenteita myös ei-uskonnollisissa tai jopa ateistisissä konteksteissa, joista esimerkkinä eräät luonno-noikeusteorioiden (joissa ”luonto” tai ”järki” korvaa aiemman teologisen jumalan), monet marxilaiset tulkinnat maailmanhistoriasta sekä erilaiset maallisen millennialismin muodot, esimerkiksi radikaalinationalistinen ajatus ”tuhatvuotisesta valtakunnasta”. Samalla tavalla useilla liberalismien versioilla on taipumusta manikealaiseen ajatteluun, vaikka ne olisivat itsessään ateistisiä tai agnostisia. Myös ateisti voi suhtautua uskonnollisuuteen manikealaisesti.

Synkkyiden filosofian vaaroista

Varsinainen kritiikkini kohdistuu dualistisen maailmanopin vaikutuksiin. Pihlström esittää maailman hyvän ja pahan taisteluna, samalla kun hän puolustaa sodan ja pahuuden välttämättömyyttä taistelussa hyvän puolesta. Jo alkuperäisessä vastineessani totesin, että ”valon lapset voivat toimia kuin pimeyden lapset – mutta mikä sitten enää erottaa niitä toisistaan?” (Patomäki 2022c, 94). Mainitsin myös, että yhteiskuntatieteet ovat kaksoishermeneuttisia ja niissä analysoidaan teorioiden kautta maailmaa, joka on itsessään merkityksellinen ja teoria-pitoinen. En kuitenkaan ilmeisesti tehnyt näiden huomioiden seurauksia tarpeeksi selväksi.

Dualistiseen ajattelutapaan kuuluu oppi siitä, että myös hyvän on välillä pakko tehdä paha. Tästä opista on eri muodoissaan keskusteltu muun muassa kansainvälisten suhteiden

³ Yksinkertaisuuden vuoksi viitataan tässä vain omaan artikkeliini, josta löytyy joitakin keskeisiä viitteitä asiaa koskevaan tutkimuskirjallisuuteen (Patomäki 2001, 728–729).

poliittisen realismin perinteen sisällä, usein uuden ajan alussa syntyneen valtiojärjen (ransk. *raison d'état*) käsitteen kautta. Nykyään vastaava oppi tunnetaan varsinkin filosofian piirissä ”käsien likaamisen” ongelmana, joka sekun johdetaan renessanssi-Italiasta ja Machiavellista (hyvä perusjohdatus ja tiivistelmä, ks. Coady 2018). Jatkopuheenvuorossaan Pihlström korostaa, että me ”teemme pahaa’, jos emme muuten voi turvata poliittisen yhteisöllisyytemme välttämättömiä ehtoja” (s. 85). Hänelle ”me” viittaa kaikkiin läntisiin liberalisteihin, jotka uskovat yksilönvapauteen, demokratiaan ja oikeusvaltioon – ja melkein pä samassa hengenvadossa hän lisää kannattavansa myös oikeistolaisista talouspoliittista ajattelua ja vahvasti liberaalia markkinataloutta.⁴

Se mitä Pihlström ei näytä huomaavan on, että on olemassa erilaisia poliittisia yhteisöjä, jotka määrittävät pronominin ”me” toisin. Myös ne voivat ”tehdä pahaa, jos eivät muuten niin turvata kesän poliittisen yhteisöllisyytensä välttämättömiä ehtoja”. Kuvitellaan tilanne, jossa kaksi erilaista ”me”-yhteisöä kohtaavat ja vuorovaikuttavat tavalla, joka uhkaa kummankin ”yhteisöllisyyden välttämättömiä ehtoja”. Tuloksena on vaihtelevasti etenevä dynamiikka, joka suurella todennäköisyydellä johtaa asteittain tai jossain vaiheessa konfliktin laajenemiseen.

Vastavuoroinen manikeanismi selittää osin Ukrainan sotaan johtanutta kehitystä. Ukrainan sotaan johtaneessa konfliktissa on toki ollut kyse muustakin – mukaan lukien Pihlströmin kannattamasta ”oikeistolaisesta talouspoliittisesta ajattelusta ja vahvasti liberaalista markkinataloudesta” – ja prosessi on edennyt vaihteittain – asioiden turvallisaminen on johtanut de-demokratisaatioon ja militarisaatioon, samalla kun luottamus on rapautunut ja tulkinnat kärjistyneet – mutta ajatuskoe auttaa toivottavasti ymmärtämään, mitä dualistisella järkeilyllä on taipumusta saada aikaan. Eskalaation lisäksi molemminpuolinen manikeanismi johtaa helposti asetelman lukkiutumiseen. Dualistiset konfliktit voivat kestää vuosikymmeniä tai vielä pidempään, kuten Israel–Palestiina-konflikti osoittaa.

Yhdelle osapuolelle Naton laajeneminen yhä lähemmäs Moskovaa voi olla merkki vapaudesta ja demokratiasta, kun taas toiselle osapuolelle se näyttäytyy uhkana omalle yhteisöllisyydelle tai jopa olemassaololle – varsinkin kun Naton laajeneminen ja Yhdysvaltain intressit ovat näkyvästi kietoutuneet läntisiin pyrkimyksiin vaihtaa hallituksia monissa maissa. Kun asiaa katsotaan venäläisestä näkökulmasta, ei ole mahdotonta ajatella, että koska Ukraina ei suostunut panemaan toimeen Minskin sopimusta ja koska länsi ei halunnut neuvotella muun muassa Ukrainan Nato-jäsenyydestä, ei Venäjällä ollut muuta mahdollisuutta kuin ”turvata poliittisen yhteisöllisyyden välttämättömiä ehtoja” hyökkäämällä Ukrainaan. Tällaisesta käsien likaamisen näkökulmasta on toki paha asia, että sodassa kuolee ihmisiä ja aiheutuu kärsimystä, mutta sota on välttämätön, jotta venäläisen yhteisöllisyyden ja sivilisaation välttämättömät ehdot tulevat turvatuiksi.

Konfliktidynamiikkaan riittää se, että on olemassa erilaisia ”me”-yhteisöjä, jotka konfliktin syventyessä ja laajentuessa asteittain ajautuvat tai ajavat toisensa tilanteeseen, jossa kumpikin tulkitsee, että ”olemme ikään kuin tyhjentäneet kaikki perustelut ja päätyneet ’kovaan kalliopohjaan’” (Pihlström 2022, 86). Näin jäljelle jää ainoastaan sodan ja vastavuoroinen tu-

4 Olen lisännyt tähän sanan ”oikeistolainen”, mutta koska Pihlström itse käyttää termiä ”vasemmistolainen” luonnehtiakseen talousajattelua, jota hän vastustaa, voin ee päätellä, että hän edustaa talousajattelussa oikeistoa.

hon hobbesilainen logiikka.⁵ Pihlströmin puheenvuorot noudattavat tätä logiikkaa. Erityisen huomionarvoista on, että hänelle sodan osapuolina eivät ole Venäjä ja Ukraina vaan Venäjä ja läntinen ”me”-yhteisö. Ukraina on vain ”eurooppalaisen sivilisaation etuvartio’ Venäjän uhkaa vastaan” (s. 84). ”Neutraalia maaperää ei ole, koska olemme sodassa” (s. 81). ”Vain voima voi meita [...] auttaa” (s. 85) toimiessamme Venäjää vastaan. ”Rauha on mahdollinen vain lännen voittaessa tämän sodan” (s. 82).

Turvallistamisen, militarismin ja sodan logiikka ei myöskään ole demokratian tai ihmisoikeuksien asialla. Vapaata oppineisuutta rohkeasti eri yhteyksissä puolustanut Pihlström toki itse osallistuu sivistyneeseen julkiseen dialogiin, mutta hänen väitteidensä vallan vaikutukset toimivat toiseen suuntaan. ”Neutraalia maaperää ei ole, koska olemme sodassa” (s. 84). ”Näennäisesti hyveellisen sotilaallisen liittoutumattomuuden haikailun pelkään pelaavan Putinin pussiin” (s. 81). ”Kevytkin vihjaaminen lännen osasyllisyyteen väheksyy ukrainalaisten karsimyksiä ja venäläisten täydellistä vastuuta aiheuttamastaan tuhosta” (s. 83). Tällaisista heitoista ei ole pitkä matka ajatukseen, että ”kevytkin vihjaaminen” on jonkinlaista putinismia tai ainakin sen pussiin pelaamista ja että ”me” olemme sodassa myös sellaista puhetta vastaan:

Nämä ”lännen” kriitikoiden muotoilut kuulostavat liioitelluilta yrityksiltä ”ymmärtää” Venäjää ja sen räikeitä valheita, ja minun on vaikea uskoa, että kukaan voi enää (ei-ironisesti)käyttää tällaisia ilmaisuja kuvauksena prosessille, jossa suurvalta-asemansa menettänyt katkeran autoritaarinen valtio on luisunut diktatuuriksi ja käynyt voimakkein kansainvälisen yhteisön tunnustaman suvereenin naapurimaansa kimppuun jopa ydinaseilla kirsäen. (Pihlström 2022, 82.)

Ilmaisusta ”vaikea uskoa, että kukaan voi enää” ei ole pitkä matka vaatimuksiin siitä, että ”lännen kriitikoiden” ei myöskään pidä voida esittää tällaisia näkemyksiä. Näin turvallistamisen ja sodan logiikka vievät ”Putinin Venäjän” vannoutuneet viholliset yhä lähemmäksi ajattelu- ja toimintatapaa, joka itsessään muistuttaa sitä, miten putinistinen hallinto toimii Venäjällä. Tässäkin suhteessa vihollisasetelmissä on paljon symmetrisyyttä.⁶ Tällä erää esimerkiksi Suomessa sananvapauden rajoittaminen tapahtuu pääasiassa some-vainoamisen ja sähköpostitse lähetettävien tappouhkausten kautta, mutta muitakin merkkejä sananvapauden rajoittumisesta on. Suuri osa mediasta toimii sodan logiikan mukaan kehystyessään asioita,

5 Filosofoja Hobbes, Locke ja Kant (samoin kuin myös esimerkiksi Grotiusta) voidaan käyttää tiettyjen kansainvälisten suhteiden paradigmaattisten vuorovaikutusmallien tai ”anarkian kulttuurien” (Wendt 1999) nimeämiseen. Wendtin teoriassa vastavuoroinen oppiminen voi johtaa nousemiseen hobbesilaisesta kohti lockelaista ja kantilaista anarkiaa ja lopulta maailmanvaltiollisuuteen, mutta myös vajoaminen alaspäin eli taantuminen on mahdollista. Olen lukuisissa viimeaikaisissa töissäni eritellyt niitä poliittisen talouden ja muita syitä, jotka ovat kylmän sodan päättymisvaiheen jälkeen johtaneet tällaiseen taantumiseen. Joka tapauksessa hobbesilaista anarkiaa luonnehtivat vihollisuuden suhteet, jossa egon (eli ”itsen”) oma toiminta heijastelee peilin lailla egon kuvaa toisesta – ja päinvastoin.

6 Symmetrisyys ei tietenkään ole täydellistä. Melkeinpä rituaalinomaisesti on toistettava, että Venäjän johto on vastuussa hyökkäyspäätöksestään (kuten Yhdysvaltain ja Britannian johdot olivat vastuussa päätöksestään hyökätä Irakiin vuonna 2003) ja että voimme arvioida eri toimijoiden esittämiä totuusväitteitä kriittisesti. Yhtenä esimerkkinä voinen mainita, että Putinin ja hänen tukijoidensa väite siitä, että itäisessä Ukrainassa olisi ollut käynnissä kansanmurha venäjänkielistä väestöä kohtaan on epätosi, kuten kansainvälinen oikeustuomioistuon on todennut (ICJ 2022). Ajattelin päättää tämän jatkopuheenvuoron pohdintaan, joka koskee symmetrisyysoletusten, epistemologisen relativismin ja rationaalisten arvostelmien välistä suhdetta, mutta koska tätä suhdetta on käsitelty niin monissa kriittisen realismin töissä (mukaan lukien omissa töissäni), päädyin siihen, että on parempi keskustella rauhan ehdoista.

tuottaessaan tekstejä ja valikoidessaan niin sanottuja asiantuntijoita. Samaan aikaan valtakunnan päälehti on ollut ja on edelleen syytettynä kansallisen turvallisuuden vaarantamisesta. Myös Venäjällä sananvapauden ja demokratian rajoittaminen on ollut pitkä prosessi – vaikka Suomi on ollut lehdistönvapauden kärkimaita ja tässä suhteessa kaukana Venäjästä, suunta on täällä sama.

Lopuksi rauhan mahdollisuuksista

Pihlström esittää, että ”Putinin johtama roistovaltio on tuhonnut mahdollisuutemme” (s. 81) dialogiin, luottamusta lisääviin toimiin tai yhteisten instituutioiden rakentamiseen. Yhtäältä tämä on epätoisi kuvaus siitä prosessista, joka on johtanut nykyiseen tilanteeseen. Dialogin, luottamuksen ja yhteisten instituutioiden rapautuminen on ollut prosessi, jossa monet keskeiset aloitteet ja siirrot ovat tulleet Yhdysvaltain johtaman lännen puolelta (ks. Patomäki teoksessa Forsberg & Patomäki 2023) ja jonka syvempää dynamiikkaa ovat määrittäneet globaalit poliittiset talouden voimat ja mekanismit (Patomäki 2008; 2018; 2022a).

Toisekseen ”roistovaltio on tuhonnut mahdollisuutemme dialogiin” on väärä oppi tulevaisuudesta. Ajatus siitä, että rauha voidaan saavuttaa sillä, että länsi voi voittaa tämän sodan, on absurdi. Sitä mukaa kun länsi lisää sotilaallista tukeaan Ukrainalle niin myös Venäjä voi eskaloida sotaa omalta puoleltaan. Liikekannallepanoa voidaan laajentaa ja Venäjän talous voidaan muuttaa yhä enemmän sotataloudeksi (Venäjän väestö on 3–4 kertaa suurempi ja BKT jopa kymmenen kertaa suurempi kuin Ukrainan). Mitä enemmän Venäjällä sota nähdään samoin kuin Pihlström tekee – siis lännen ja Venäjän sotana, jossa Ukraina on vain lännen etuvartio – sitä suurempi on riski, että sota laajenee suoraksi yhteenotoksi Venäjän ja Naton välillä. Toisaalta mitä eksistentiaalisemmaksi sodan aiheuttama riski Venäjälle muodostuu, sitä lähempänä on tilanne, jossa Venäjä oman ydinasedoktriininsa – joka on samanlainen kuin Yhdysvaltain doktriini – mukaisesti voi ”joutua” turvautumaan ydinaseisiin. Mitä sodan voittaminen siis tarkkaan ottaen voisi tarkoittaa?

Useimmat sodat päättyvät rauhansopimukseen. Vaihtoehtona tässä tapauksessa on vain pysyvä ja epävakaa sotatila (kuten Koreoiden välillä) tai vastavuoroinen totaalituhon. Rauhansopimuksen solmiminen edellyttää dialogia, luottamusta lisääviä toimia ja nojaamista yhteisiin instituutioihin. Yksi vakavasti harkittava vaihtoehto on itäisen Ukrainan kiistanalaisten alueiden demilitarisointi ja niiden ottaminen väliaikaisesti Yhdistyneiden kansakuntien (YK) suojelukseseen (Kanninen & Patomäki 2023). Tarvittavan takahuonediplomatian ja neuvottelujen jälkeen YK:n turvallisuusneuvosto voisi julistaa – tai osapuolet voisivat neuvotella suoraan – sitovan tulitauon. Paikalle lähetettäisiin YK:n rauhanturvaajia. Venäjän joukkojen miehittämät Ukrainan alueet demilitarisoidaisiin ja asetettaisiin väliaikaisesti YK:n hallintaan, jolloin näiden alueiden rajojen määrittelyssä olisi jonkin verran joustavuutta – esimerkiksi Krimin niemimaa ei välttämättä kuuluisi niihin.

YK:lla on ollut kokemusta tällaisista järjestelyistä, esimerkiksi Itä-Timorissa vuosina 2001–2002. Itä-Timoriin verrattuna tarvittaisiin pidempi siirtymäaika, esimerkiksi 10–20 vuotta. Itä-Ukraina on myös laaja maa-alue ja vaatisi suuria rauhanturva- ja muita resursseja sekä paljon hallintohenkilöstöä. ”YK:n Itä-Ukrainan siirtymäkauden hallinnon” tehtävänä oli-

si myös avustaa neuvotteluissa ja laatia uusi oikeusperusta näiden alueiden asemalle. Sen tehtäviin kuuluisi myös vaalien järjestäminen sekä mahdollinen kansanäänestys tulevaisuudessa.

Ukrainan sotilaallinen liittoutumattomuus on edelleen keskeinen kysymys ja sen on oltava osa neuvottelua (ks. Patomäki 2022b). Lisäksi YK:n turvallisuusneuvoston päätöslauselmassa voitaisiin ennakoida myös muita luottamusta lisääviä toimia, joihin kuuluvat neuvottelut Venäjän ja Naton ydin- ja muiden sotilaallisten riskien vähentämisestä ja aseriisunnasta. Kuten monissa rauhanprosesseissa, osapuolet tarvitsevat ulkopuolista apua tehdäkseen ensimmäisiä avauksia rauhan suuntaan. Väittäjien tulee tulla ensisijaisesti maista, joita molemmat osapuolet pitävät konfliktin ulkopuolisina – esimerkiksi Nato-Suomi ei enää niihin voi kuulua – ja mukana voi olla edustajia sellaisista instituutioista kuin kansainvälinen tuomioistuin ja pysyvä välitystuomioistuin.

Lähteet

- Coady, C. A. J. (2018): "The problem of dirty hands". Teoksessa: E. Zalta (toim.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/dirty-hands/>.
- Forsberg, Tuomas & Heikki Patomäki (2023): *Debating the war in Ukraine. Counterfactual histories and future possibilities*. Lontoo: Routledge.
- ICJ (2022): "Allegations of genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)". International Court of Justice, Summary 2022/2, 16.3.2022. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf>, 8.2.2023.
- Kanninen, Tapio & Heikki Patomäki (2023): "Propositions pour une sortie de crise". *Le Monde Diplomatique*, tammikuu 2023, 9. <https://www.monde-diplomatique.fr/2023/01/KANNINEN/65408>.
- Patomäki, Heikki (2001): "The challenge of critical theories: Peace research at the start of the new century". *Journal of Peace Research*, 38(6), 723–737.
- Patomäki, Heikki (2008): *The political economy of global security. War, future crises and changes in global governance*. Lontoo: Routledge.
- Patomäki, Heikki (2011): "On the complexities of time and temporality: Implications for world history and global futures". *Australian Journal of Politics and History*, 57(3), 339–352.
- Patomäki, Heikki (2018): *Disintegrative tendencies in global political economy: Exits and conflicts*. Lontoo: Routledge.
- Patomäki, Heikki (2022a): *The three fields of global political economy*. Lontoo: Routledge.
- Patomäki, Heikki (2022b): "Non-alignment of Ukraine and the no-harm principle of John Stuart Mill". *Brave New Europe*, 24.4.2022. <https://braveneweuropa.com/heikki-patomaki-non-alignment-of-ukraine-and-the-no-harm-principle-of-john-stuart-mill/>; hieman pidempi versio lähdevitteineen osoitteessa <https://patomaki.fi/en/2022/04/non-alignment-of-ukraine-and-the-no-harm-principle-of-john-stuart-mill/>, 8.2.2023.
- Patomäki, Heikki (2022c): "Vastaus Pihlströmin synkkään Nato-yksinpuheluun: Kohti rakentavampaa rauhanpolitiikkaa". *Kosmopolis*, 52(3), 90–98.
- Pihlström, Sami (2022): "Synkän yksinpuhelun jatkoksi". *Kosmopolis*, 52(4), 80–86.
- Wendt, Alexander (1999): *Social theory of international politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wikipedia (2022): "Excess mortality in the Soviet Union under Joseph Stalin". https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Excess_mortality_in_the_Soviet_Union_under_Joseph_Stalin&oldid=1125158341, 31.1.2023.